

Анализируются результаты деятельности культурно-просветительских объединений этнических меньшинств на украинских землях в составе Российской империи.

Ключевые слова: национальные меньшинства, общественные объединения, культурно-просветительские организации

Annotation

The results of the activities of cultural and educational associations of ethnic minorities in the Ukrainian lands in the Russian Empire.

Keywords: national minorities, associations, cultural and educational organizations

УДК 94:316.343.655(477) «1850-1890»

**Ігор Коляда
Євгеній Биба
(Київ)**

РІЗНОЧИННА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ТИПУ (ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЇ)

У статті зроблено спробу узагальнити основні аспекти підходів та поглядів, що склались у сучасній історіографії щодо етапів та джерел формування різночинної інтелігенції як соціокультурного типу. З'ясовано зміст поняття “різночинна інтелігенція”. Розглянуто процес становлення та формування світогляду різночинної інтелігенції, який пройшов такі етапи: 40-і рр. ХІХ ст. – ідеологія інтелігента-ідеаліста; 1860-ті рр. – різночинця-реаліста; 1870-х рр. – тип інтелігента-народника.

Ключові слова: інтелігенція, різночинна інтелігенція, різночинці, інтелігент-різночинець.

ХІХ ст. – епоха національно-культурного відродження, пов'язаного з новим поколінням українських діячів, які за походженням були, як вихідцями з козацької старшини, так і вихідцями з “низького стану”, які склали джерело нової соціальної верстви – різночинної інтелігенції, більшість представників якої за своїм фахом були вченими, педагогами, літераторами, юристами. Діяльність цієї нової соціальної верстви українського суспільства у галузі української культури, на відміну від їхніх попередників – нащадків козацької старшини – носила фаховий характер, а не характер своєрідного захоплення.

Історіографія питання формування різночинної інтелігенції, як соціокультурного типу представлена дослідженнями таких вчених: М. Добрускін [5], Г. Касьянова [8], М. Карпачова [6, 7], І. Коляди [10], Б. Колоницького [11], В. Лейкіної-Свірської [13], Л. Смолякова [15], К. Соколова [16], Н. Шип [19].

Науковою новизною нашого дослідження є спроба висвітлити основні підходи та погляди, що склались в історіографії щодо етапів формування різночинної інтелігенції, як соціокультурного типу.

Метою дослідження є спроба узагальнити основні аспекти підходів та поглядів, що склались у сучасній історіографії щодо етапів та джерел формування різночинної інтелігенції як соціокультурного типу.

Різночинці — законодавчий термін, що зустрічається у Зводі законів Російської імперії (ст. 561, т. IX, вид. 1876 р.). До різночинців за цим нормативно-правовим актом відносили “нижчих придворних, статських, та відставних військовослужбовців, яких не було приписано, ні до купців, ні до ремісничих цехів, а до запровадження почесного громадянства — й дітей особистих дворян [16, с. 55]”.

Різночинці належали до стану, який мав сплачувати податки на користь державі.

На початку XVIII ст. правове оформлення, як зазначає радянська дослідниця В. Лейкіна-Свірська, отримав прошарок міського населення, який не відповідав соціальній стратифікації феодального суспільства. У “Наказі” Катерини II мова йшла про людей “серединного прошарку”, професійними заняттями яких були “не тільки ремесла, торгівля, а заняття мистецтвом та наукою” [13, с. 23]” Далі дослідниця вказує, що у феодальній ієрархії тогочасного російського суспільства люди розумової праці за своїм соціальним статусом посідали нижче місце, ніж дворяни-поміщики, але престиж занять цього прошарку поступово зростав з розвитком капіталістичних відносин: “У 30-х рр. XIX ст. дійшла черга до запровадження інституту почесного громадянства (спадкового та особистого) з відповідною системою привілеїв, що вирізняло цю категорію міського населення від правового та соціального статусу купців та духовенства [13, с. 24]”.

«Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля трактує термін “різночинець”, як “представника стану, який не оподатковувався, але не має особистого дворянства та не є приписаним, ні до гільдії купців, ні до цеху ремісників [4, с. 41]”. Зі станів, що оподатковувалися (міщан, селян) різночинці, які мали відповідну освіту, складали невеликий відсоток і в основному, це були діти купців та духовенства (які формально вийшли із свого стану) та діти чиновників і нижчих офіцерів, які вислужили собі особисте почесне громадянство або ж особисте дворянство відповідно “Табелю про ранги” [16, с. 55].

Термін “різночинець”, як відмічає радянський дослідник М. Карпачов, не був новим для політичної лексики російського суспільства, проте в добу “Великих реформ” Олександра II воно отримало нове змістове наповнення, і

стало використовуватися щодо осіб, які обрали в якості свого основного професійного заняття сферу інтелектуальної діяльності. Отже, з цього часу різночинцями вважали перш за все “пролетаріїв розумової праці”, освіта для яких стала основним джерелом існування та засобом соціального самоствердження [7, с. 1]”.

Епоха “Великих реформ” розширила сфери професійної діяльності інтелігенції у так званих вільних, “ліберальних” професіях. Так, судова реформа сприяла появі корпорації адвокатів; земські установи, створені у ході земської реформи, посприяли появі значної кількості кваліфікованих спеціалістів — земських діячів; реформи у сфері освіти мали наслідком те, що вчителі за характером та оплаті праці, життєвим рівнем почали відрізнятися від найманих робітників заводів та фабрик [16, с. 53-54].

Ідеолог російського більшовизму В. Ленін зазначав, що падіння кріпосного права викликало появу різночинця, як “головного діяча визвольного та демократичного руху [14, с. 94]”.

Поява різночинців, як окремого соціального стану, за оцінкою радянського дослідника М. Карпачова, засвідчило посилення процесу руйнації традиційної для феодального суспільства соціальної структури у Російській імперії та було однією з ознак кризи самодержавного режиму [7, С. 1].

У перші десятиліття після скасування кріпосного права, російський радикальний інтелігент-різночинець за своїм походженням здебільшого був семінаристом або ж сином священика. Це було обумовлено тим, що духовенство було основною, і ледь, не єдиною освіченою соціальною верствою російського суспільства між привілейованим дворянством та простим народом, а радикальна інтелігенція, яка формувалася з його середовища, за відсутності класичної буржуазії, відігравала в Російській імперії роль “третього стану” [16, с 54].

Таким чином, епоха “Великих реформ” 60-80 - х рр. ХІХ ст., посприяла формуванню соціальної бази різночинної інтелігенції, як особливої соціальної верстви, а терміном “різночинець” поступово починають виокремлювати тих представників непривілейованих верств феодального суспільства Російської імперії, які вирізнялися високим рівнем професійної освіти [16, с. 55]. «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона» вже таким чином розкриває зміст терміну “різночинець”: “у повсякденному житті різночинцями є особи, які, у зв'язку з отриманою освітою, не входять до стану, який має сплачувати податки, й можуть здобувати чини та клопотати

про надання їм почесного громадянства; у літературі термін різночинець часто вживається, як протиставлення дворянину [1]”.

З епохи “Великих реформ” 1860-х рр. різночинна інтелігенція швидко починає демократизуватися та зростати чисельно.

Різночинство, як типово російське явище, було викликане до життя втратою станами феодального суспільства Росії своїх особливих рис, перетворення їх на маргінальні групи та соціальні прошарки. Російський філософ, публіцист О. Герцен охарактеризував різночинців, як “нових людей”, називаючи їх особами, які втратили міцний зв'язок зі своїм соціально-культурним середовищем: “Відступники” усіх станів, ці нові люди, з їх мораллю, склали не стільки окремий стан, як суспільний гурт, в якому першість належала вчителям та літераторам - професіоналам, а не дилетантам, студентам, які завершили або й не завершили курс навчання, чиновникам з університетських студентів та семінаристів, представникам дрібнопомісного дворянства, представникам з обер-офіцерських родин, офіцерам-випускникам кадетських корпусів, та ін.”. Автор відмітив, що цей: “гурт був строкатим за своїм соціальним складом і за соціальним походженням та складався: із чиновників, із збіднілих дворян, із дітей парафіяльних священників, із кадетів, студентів, вчителів, художників; до його складу прагнули увійти піхотні офіцери та кантоністи, писарі, молоді купці, прикажчики [3, с. 298]”.

Продовжуючи осмислення феномену різночинця, російський філософ та історик Г. Федотов також, називаючи їх «відступниками», наголошував, що “за своєю соціальною природою, вони були тими представниками російського суспільства, які втратили зв'язок з тією народною Руссю, яка все ще жила укладом та цінностями допетровської епохи. З великими труднощами, пориваючи з культурним середовищем своїх батьків, різночинці, усвідомлюючи себе плебеями, зневажають і дворянську культуру. Залишившись без будь-якого культурно-національного підґрунтя, вони були підхоплені течією європейського “прогресу”. Ідеї, що були притаманні Західній Європі, вони наділили грубістю провінційної мови, максимально спростивши всі теорії і тим самим різко знизивши рівень російської культури [18, с. 87].”

Процес становлення різночинної інтелігенції, як окремої соціальної верстви, супроводжувався формуванням ідеології, відмінної від інших соціальних груп. Збираючись та гуртуючись у салонах, обговорюючи та дискутуючи на різні теми, виробляючи, цілий спектр різноманітних теорій і

концепцій, виокремлюючись за різними “напрямами” та “рухами”, відмічає російська дослідниця, соціолог К. Касьянова, інтелігенти узагальнюють та формулюють якісь свої варіанти станових та вузькосоціальних моральних принципів і максим, упорядковують їх, вибудовують в систему, доводять, пропагують, й, нарешті, вимагають проведення в життя [9, с. 51]. “Майбутня нація - резюмує автор — має сприйняти вироблені інтелігентами ідеї та принципи, як вираз власних уявлень і переконань [9, с. 51]”.

Інтелігенти-різничинці Російської імперії захоплювались почергово Г. Гегелем, Ф. Шеллінгом, К.-А. Сен-Симоном, Ш. Фур'є, Л. Феєрбахом, К. Марксом, при чому так самовіддано, як ніхто й ніколи не захоплювався ними на їхній батьківщині. Як відмічає російський політичний мислитель, публіцист І. Солоневич, “у різні періоди в свідомості російських інтелігентів безперервно змінювались швидкоминучі кумири: Ф. Шеллінг і І. Кант, Ф. Ніцше та К. Маркс, еротика та народовольство, порнографія та богошукання. Все це, вило, прагнуло, кривлялося на всіх перехрестях російської інтелігентної дійсності [17, с. 307]”. У наступні десятиліття, зазначає сучасний російський дослідник К. Соколов, російська інтелігенція слідувала за метаморфозами європейського соціалізму, послідовно роблячи своїми кумирами Ш. Фур'є, П. Прудона, К. Маркса, революційного анархо-синдикаліста Ж. Сореля та В. Леніна [16, с. 72].

Із самого початку свого існування молода (російська) інтелігенція демонструвала абсолютно незвичні для влади стандарти поведінки. На відміну від інших верств різничинна молодь запропонувала свою світоглядну картину, естетику, в якій на перший план виходять соціальні, прагматичні проблеми, суспільна користь. Своїм взірцем для наслідування різничинна молодь обирала професуру, взірцем розуму — вченого.

Російська письменниця й педагог Є. Водовозова у своїх мемуарах “На заре життя” писала про вплив та зв'язок між ідейними уподобаннями різничинної молоді та її зовнішнім виглядом: “Для молодого покоління простота у повсякденні домашнього побуту, у звичках; бути невибагливим в одязі та меблюванні помешкання, найбільш брудну роботу, що зазвичай виконувала прислугою, виконувати особисто, т.б. порвати з усіма панськими звичками своїх батьків — ось, що вважалося необхідною нормою життя. Молоді люди носили бороду, не бажаючи бути схожими, як тоді висловлювалися, на “чиновалов” або “чинодралов”, не прагнучи офіційного штемпеля. Жінки замість пишних різнокольорових суконь з оборками, стрічками і мереживами одягали прості, без шлейфу, чорні сукні, позбавлені

будь-якої вишуканості, з вузькими білими комірцями, носили короткі зачіски, т.б. прагнули бути не схожими, як тоді висловлювались, на розряджених ляльок, тендітних панянок. Ця невибагливість у повсякденні була наслідком захоплення різночинної молоді демократичними ідеями, що з могутньою силою опанували свідомість та серця російської інтелігенції [2, с. 37]”.

Російський революціонер-теоретик анархізму П. Кропоткін вказував: “Перш за все нігілізм оголосив війну так-званій умовній омані тогочасного культурного життя. Його відмінною рисою була абсолютна щирість. І в її ім'я нігілізм відмовився сам, та вимагав, щоб те ж саме зробили інші, від забобонів, упереджень, звичок і традицій... Все життя цивілізованих людей наповнене неправдою. Усі форми зовнішньої ввічливості, які є одним лицемірством, не сприймалися ним (нігілістом). Нігіліст виявляв свою прихильність до щирості, навіть, у дрібницях повсякденного життя. Він зневажав умовністю форм світських розмов й висловлював свої погляди різко й прямолінійно, навіть, з певною афектацією зовнішньої грубуватості [12, с. 283-285]”.

Особлива ситуація, що склалася у Російській імперії ХІХ ст., коли владна дворянська еліта уже деградувала, а новобуржуазні прошарки не могли розвинути під тиском самодержавно-поліцейської держави, висунула на провідну соціальну роль молоду національну інтелігенцію. [16, с. 59].

Отже, різночинна інтелігенція, беручи свій початок з ХVІІІ ст., починає виокремлюватися у соціальній стратифікації Російської імперії у ХІХ ст. та, особливо у добу “Великих реформ” Олександра ІІ, відбувається процес в окрему соціальну верству, являючи собою непривілейовану верству, яка вирізнялась високим рівнем професійної освіти. Разом із виокремленням в окрему соціальну верству, відбувається становлення світоглядної ідеології різночинної інтелігенції, який пройшов такі етапи: 40-і рр. ХІХ ст. - ідеологія інтелігента-ідеаліста; 1860-ті рр. її тип характеризують, як різночинця-реаліста, а в 1870-х рр. - тип інтелігента-народника, що став рушійною силою у демократичній національно-культурній боротьбі проти самодержавного ладу Російської імперії.

Джерела та літератури

1. Брокгауз Ф. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона / Ф. Брокгауз, И. Ефрон – М. Изд. «Русское слово», 1996. – 5547 с.
2. Водовозова Е. На заре жизни / Е. Водовозова – Москва. Т. 2. 1987, 526 с.
3. Герцен А. Новая фаза русской литературы / Герцен А.И. // – Избранные

литературно- критические статьи и заметки. – М., 1981. С. 298.

4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль – М., 1998. Т. 4. — 555 с.
5. Добрускін М. Про генезу терміна та філософського поняття «інтелігенція» / Добрускін М. // – Філософська думка. – 2005, №5, С. 28-36.
6. Карпачев М. Русские революционеры-разночинцы и буржуазные фальсификаторы / М. Карпачев М. / – М.: Мысль. 1979, 214 с.
7. Карпачев М. Разночинная интеллигенция как феномен политической культуры пореформенного времени / URL:<http://www.sgu.ru/files/nodes/9873/05.pdf>.
8. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / Касьянов Г. – К.: Либідь, 1993.
9. Касьянова К. О русском национальном характере / К. Касьянова – М.: Институт национальной модели экономики, 1994, 267 с.
10. Коляда І. Поняття «інтелігенції»: історіософські конструкції Миколи Костомарова, Івана Франка, та Михайла Драгоманова / Коляда І. // – Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 3. – С. 11 -16
11. Колоницький Б. Интеллигенция в конце XIX — начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы / Колоницький Б. // – Из истории русской интеллигенции. — СПб., 2003.
12. Кропоткин П. Записки революционера./ П. Кропоткин – М.. 1988, 368 с.
13. Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX века./ В. Лейкина-Свирская – М.: Мысль, 1971 – 368 с..
14. Ленин В. Полное собрание починений / В. Ленин – М.: Изд. политической литературы. Т. 25. 1969 – 647 с..
15. Смоляков Л. Социалистическая интеллигенция. Социально-философский анализ. / Смоляков Л. — К.: Политиздат Украины, 1986.
16. Соколов К. Российская интеллигенция XVIII — начала XX вв.: картина мира и повседневность. / Соколов К. — СПб.: “Нестор-История”. 2007 – 508 с.
17. Солоневич И. Дух народа / И. Солоневич / Русская идея. В кругу писателей и мыслителей русского зарубежья: В 2-х т. – М.: Искусство. 1994. – Т. 2. – 684 с.
18. Федотов Г. Трагедия интеллигенции / Г. Федотов // В кн.: О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1990, с. 403–444.
19. Шип Н. «Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк» / Шип Н. – К.: Наукова думка, 1991.

Аннотация

В статье сделана попытка обобщения основных подходов и взглядов которые установились в современной историографии по вопросам источников и этапов формирования разночинной интеллигенции, как социокультурного типа. Выяснено содержание понятия «разночинная интеллигенция». Охарактеризованы основные источники формирования разночинной интеллигенции. Рассмотрен процесс становления и формирования мировоззрения разночинной интеллигенции, которая прошла такие этапы: 40-е гг. XIX в. — идеология интеллигента-идеалиста; 1860-е гг. — разночинца реалиста; 1870-е гг. — тип интеллигента-народника.

Ключевые слова: интеллигенция, разночинная интеллигенция, разночинцы, интеллигент-разночинец.

Annotation

The article attempts to summarize the main aspects of approaches and attitudes that prevailed in the modern historiography on stages and sources of different ranks of the intelligentsia as a sociocultural type. It was found the meaning of "raznochintsy intellectuals". It was characterized the basic sources of the different ranks of the intelligentsia. The process of formation and the formation of a worldview different ranks of the intelligentsia, which took such steps: 40 - ies. XIX century. - The ideology of intellectual idealist, 1860. - Raznochinets realist, 1870. - Type of intellectual populist.

Key words: intelligentsia, commoners intelligentsia, commoners.

УДК 291.61:379.85(477-25)

**Ірина Литвин
(Київ)**

АНАЛІЗ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ М. КИЄВА ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

В статті досліджено стан розвитку релігійного туризму в м. Києві. Проаналізовано загальні характеристики сильних і слабких сторін, можливостей та загроз історико-культурного потенціалу в м. Києві (SWOT-аналіз).

Ключові слова: м. Київ, релігійний туризм, історико-культурна спадщина, SWOT-аналіз.

В наш час, як і в далекому минулому, в багатьох куточках світу продовжують точитися релігійні протистояння. В деяких країнах проливається кров людей, які вважають своє розуміння істини єдино вірним. Представники різних конфесій ведуть боротьбу за володіння тими, чи іншими культовими спорудами. З іншого боку, використання історико-культурної монументальної сакральної спадщини в пізнавальному релігійному туризмі може стати ключовим фактором у формування толерантного ставлення одна до одної сторін, що протистоять. Саме це обумовлює актуальність обраної тематики.

Релігійний туризм – є досить специфічним видом туризму. Адже він справляє значний емоційний вплив на людину. Багато людей після таких поїздок повертаються оновленими, відпочилими і в гарному стані духу. Крім того, релігійний туризм відіграє важливу роль в системі міжнародного та внутрішнього туризму. Люди відправляються в релігійні подорожі по святих місцях та релігійним центрам. Релігія впливає на формування самосвідомості та стереотипів поведінки людей. Вона виступає елементом суспільства і в багатьох випадках – один з найважливіших.

Сучасний стан та перспективи розвитку туризму в Києві та релігійного туризму загалом достатньо глибоко висвітлені в працях Любіцевої О.О., Романчук С.П.[1], Драпушко Р.Г. [2], Сапелкіна З.П. [4], Сергійко В.Ф. [5],